

ANDRZEJ KLUBIŃSKI (*PAN, ARCHIWUM W WARSZAWIE*)SZPITALNY KOŚCIÓŁ ŚW. DUCHA W WIŚLICY
W ŚWIELE INWENTARZY Z LAT 1590-1639

Rozwój kościołów i kaplic przy średniowiecznych i nowożytnych fundacjach szpitalnych był wynikiem wielu różnych potrzeb społecznych. Średniowieczna i nowożytna religijność powodowała, że zapewnienie duszpasterskiej opieki pensjonariuszom hospicjów i konieczność zabezpieczenia miejsca dla realizacji ich obowiązków religijnych było tylko jedną z ich funkcji. Przyszpitalne kościoły były także miejscem zaspokajania potrzeb życia religijnego miejscowej społeczności, która często lokowała w nich pobożne legaty, składane z intencją uzyskania wsparcia w modlitwach pensjonariuszy. W zależności od lokalnych potrzeb szpitalne kaplice i kościoły mogły spełniać, a nawet pełnić funkcje lokalnych kościołów, jak miało to miejsce we Wrocławiu¹. Nie zawsze więc znajdowały się one na uboczu życia społecznego. Różnorodność funkcji kościoła działającego przy xenodochium powoduje, że dzieje szpitalnych kościołów wymagają odrębnych, szczegółowych badań.

Wiślicki kościół św. Ducha jest zabytkiem słabo rozpoznany, podobnie jak jego funkcje i znaczenie w życiu lokalnej społeczności miasta. Był typową średniowieczną fundacją pobożną, która w wyniku przemian społecznych, ekonomicznych i administracyjnych u schyłku epoki nowożytnej utraciła pierwotne znaczenie. Ostatecznie przestał on pełnić swoje funkcje w XIX w., a jego budynek został rozebrany w 1822 r.² Pomimo tego, miejsce szpitala pełniło nadal niektóre ze swoich funkcji, wpisując się w życie społeczne miasta i jego okolic. Badania Zofii Warołowskiej wskazują,

że przykościelny cmentarz działał jeszcze w XVIII w., zatem po okresie, w którym szpital był sprawnie działającą instytucją³. Możliwe jest jednak, że mógł on być wykorzystywany jeszcze w początkach XIX w. – w okresie, gdy szpital nie spełniał już swoich funkcji. Sondażowe badania archeologiczne pozwalają na wysunięcie hipotezy, że lokalny cmentarz był miejscem pochówku osób spoza szpitala w okresie epidemii⁴. Na szczególne znaczenie kościoła św. Ducha wskazuje jego ustrój. Szczególną pozycję w hierarchii instytucji miejskich kościołów św. Ducha zawdzięczał składowi osobowemu jego administratorów. Mimo że założenie szpitalne było usytuowane *extra muros*, w zarządzaniu instytucją i należącym do niej kościołem brała udział rada miejska, a kościół znajdował się zwyczajowo pod opieką kanoników kolegiaty wiślickiej. Związki z dwoma elitarnymi środowiskami Wiślicy łączyły go z miastem, i wyznaczały wysoki poziom jego prestiżu. Na znaczenie kościoła w życiu miejscowej społeczności wskazuje pośrednio także fakt, że po pożarze, w którym spłonął kościół drewniany, wzniesiono już budynek murowany, choć nadal skromnych rozmiarów⁵. Można zatem sądzić, że przyszpitalny kościół miał szczególne znaczenie i wraz z cmentarzem pełnił różne funkcje, wykraczające poza obsługę religijną mieszkańców xenodochium.

Współczesny stan wiedzy o szpitalu i kościele jest bardzo skromny. Jego budynek znany jest współcześnie jedynie z przekazu ikonograficznego z końca XVIII w. Dokumentuje on zatem jego stan w okresie schyłkowym.

¹ M. SŁOŃ, *Szpitalne średniowiecznego Wrocławia*, Warszawa 2000, p. 87.

² J. KALAGA, *Cmentarzysko przy kościele św. Ducha w Wiślicy*, Światowit, t. XXXVI, 1980, p. 128.

³ „Zabytki odkryte w grobach wskazują, że cmentarz był użytkowany w XVII i XVIII wieku” – Z. WARTOŁOWSKA, *Sprawozdania z archeologicznych prac badawczych prowadzonych w Wiślicy w roku 1968* [in:] VI Konferencja Naukowa w Warszawie 10 i 11 stycznia 1969 r. Referaty, dyskusje, sprawozdania, W. Antoniewicz, P. Biegański eds, Warszawa 1970, p. 104. Joanna Kalaga jako czas końca użytkowania cmentarza przykościelnego wskazuje na początek XIX w. „kiedy Kościół wprowadza zakaz grzebania zmarłych w obrębie cmentarzysk przykościelnych” – J. KALAGA, *Cmentarzysko przy kościele św. Ducha...*, p. 126. Z wniosku tego wynika, że teren szpitalny przestał być ośrodkiem grzebalnym miasta w wyniku realizacji zakazu administracyjnego, nie zaś na skutek wygaśnięcia zwyczaju.

⁴ J. KALAGA, *Fundusz szpitalny św. Ducha w Wiślicy. Przykład miejskiej opieki zdrowotnej i socjalnej w średniowiecznym mieście małopolskim na podstawie badań historycznych i archeologicznych* [in:] *Małe miasta średniowieczne w świetle badań archeologicznych*, S. Moździoch ed. [Spotkania Bytomskie, vol. 7], w druku.

⁵ W wyniku badań archeologicznych prowadzonych w Wiślicy przez Zofię Warołowską w 1968 r. „uzyskano plan kościoła z czterema przyporami i dobudowaną zakrystią. Długość kościoła z przyporami wynosi 18,5 m, szerokość fasady zachodniej 8,5 m. Wewnątrz długość nawy wynosi 7 m a szerokość 6 m, długość prezbiterium 6,2 m. (z tęczą 7,2 m) szerokość 4,5 m” – Z. WARTOŁOWSKA, *Sprawozdania z archeologicznych prac badawczych...*, p. 102-103. Ustalenia Joanny Kalagi na podstawie analizy planu kościoła murowanego wskazują, że został on wybudowany w wieku XVII – J. KALAGA, *Cmentarzysko przy kościele św. Ducha...*, p. 126.

Nieznany pozostaje wciąż wygląd kościoła średniowiecznego. Nieliczne przekazy źródłowe: *Liber beneficiorum* Jana Długosza, akta wizytacji biskupich, lustracje województwa sandomierskiego – także nie pozwalają na rekonstrukcję wyglądu i pełną charakterystykę funkcji kościoła i określenie funkcji jego cmentarza. Wobec niewielkiej liczby źródeł pisanych, i ich licznych ograniczeń, podstawą dotychczasowych analiz były przede wszystkim prace archeologiczne, prowadzone fragmentarycznie na terenie miasta w latach 1967–1968. Doprowadziły one do odkrycia pozostałości fundamentów północnej ściany kościoła, przypór, fragmentu absydy⁶. Ograniczony zakres prac nie pozwolił dotychczas na pełną interpretację odkrytego materiału archeologicznego.

Wśród źródeł, które dostarczają nowych informacji, znajdują się odrębne zapiski dokonywane w *Missale pro itinerantibus*, które od XVI w. było własnością szpitalnego kościoła św. Ducha⁷. Wpisy dostarczają znacznej ilości szczegółowych informacji o zobowiązaniach liturgicznych kościoła i o jego ruchomościach. Notatki mają postać trzech inwentarzy ruchomości kościoła św. Ducha, które zostały spisane przez jego prepozytów między 1590 a 1639 r. Ujęte w formie dokumentacji wyposażenia kościoła i jego liturgicznych zobowiązań lub aktu przekazania własności kościelnej na rzecz następcy, zostały zapisane na pustych stronach mszału podróznego, który był przechowywany zapewne właśnie w kościele przyszpitalnym. Jak można sądzić z zapisów znajdujących się w inwentarzach, był on uważany za własność instytucji, z której korzystali jej prepozyci. Wybór miejsca, w którym umieszczono teksty, wynikał zatem ze statusu prawnego druku. Księga liturgiczna była uznawana za własność szpitala, a jej puste strony służyły za miejsce wpisywania wszystkich istotnych informacji, z których korzystano w szpitalu. Oprócz zapisu stanu posiadania dokonywano wpisów modlitw, które służyły w czasie codziennej posługi w szpitalu. *Missale...* pełniło funkcję swobodnego zbioru informacji niezbędnych dla życia instytucji. Nie znamy jego losów od schyłku okresu nowożytnego. Zapewne rozproszenie księgozbioru szpitalnego spowodowało, że informacje umieszczone w tym druku pozostawały

dotychczas nieznane badaczom dziejów szpitala wiślickiego i jego kościoła. Dzięki ciągłości praktyki wpisywania w jednym miejscu informacji o ruchomościach kościoła i jego zobowiązaniach dysponujemy trzema inwentarzami, które dokumentują zmiany wyposażenia kościoła; dostarczają one nowych informacji o jego uposażeniu i o środowisku darczyńców.

Najwcześniejszy inwentarz został spisany przez kanonika wiślickiego i prepozyta kościoła szpitalnego św. Ducha – Jakuba Verginiusa w 1598 r. Zapis porządkuje wiedzę o wyposażeniu kościoła i o jego zobowiązaniach liturgicznych wobec donatorów. Data powstania tekstu pozwala połączyć inicjatywę spisania informacji z poleceniami wydanymi po wizytacji biskupa krakowskiego, Jerzego Radziwiłła, który nawiedził Wiślicę w roku powstania spisu Verginiusa. Zapewne z tego powodu dokument nie jest jednolity pod względem treści. Zawiera on kopię inwentarza ruchomości kościoła z 1590 r., postanowienia wizytacji radziwiłłowskiej, informacje o ustroju szpitala i spis fundacji dokonanych na rzecz kościoła w latach 1594–1598⁸. Była to zatem pełna wiedza o stanie ruchomości kościoła i jego wszystkich aktualnie wykonywanych zobowiązaniach liturgicznych zrekonstruowana w związku z wizytacją biskupią w 1598 r. Kolejny inwentarz, spisany przez następcę Verginiusa, Stanisława Żakowica, powstał w 1612 r. Jak wynika z tekstu, został on sporządzony pierwotnie w dniu przejścia przez autora obowiązków prepozyta kościoła św. Ducha *ad memoriam multorum dierum et noticiam successorum meorum*⁹. Uzupełnienia informacji o ruchomościach wskazują jednak, że dokument z 1612 r. został z nieznanych powodów przepisany do mszału dopiero w 1616 r. Notatka zawiera spis ruchomości kościoła oraz jego aktualne zobowiązania religijne. Trzeci inwentarz został sporządzony w 1639 r. przez Marcina Mazurkiewicza herbu Pierzchała, który był kolejnym prepozytem kościoła¹⁰. Jego zapis urywa się wprawdzie na spisie szat liturgicznych, jednak zachowany opis jest na tyle obszerny, by umożliwić porównanie z opisami wyposażenia kościoła z okresu wcześniejszego. Trzy wymienione wyżej inwentarze odnotowują zmiany

⁶ Z. WARTOŁOWSKA, *Sprawozdania z archeologicznych prac badawczych...*, p. 102.

⁷ *Missale pro itinerantibus secundum cursum ecclesiae cathedralis cracoviensis*, Kraków 1545, egz. BN Qu 943

⁸ *Inventarium paramentorum aliorumque suppellectilium sacelli sancti Spiritus circa xenodochium vislicensem situm per me Jacobum Vergenium scholasticum ecclesiae collegiatae vislicensem, praepositum xenodochii conscriptum sub anno Domini 1590, Missale pro itinerantibus...*, p. 9 (numeracja wszystkich inwentarzy nie jest ciągła).

⁹ *Inventarium ornamentorum et suppellectilis ecclesiae hospitalis tituli sancti spiritus ad Vislicia ad memoriam multorum dierum*

et noticiam successorum meorum anno Domini 1612 per me Stanislaum Żakowic eiusdem ecclesiae praepositum, diligenter conscriptum anno Domini millesimo sexcentesimo duodecimo, mensis Ianuarii, die vigesima tertia, ibidem, p. 104.

¹⁰ *Inventarium paramentorum aliorumque suppellectilium sacelli sancti Spiritus circa xenodochium vislicensem siti, per me Martinum Mazurkowicz Pierzchała, parochium chmielnicensem et praepositum xenodochii eiusdem conscriptum. Anno Domini millesimo sexcentesimo trigesimo nono die vero secunda Septembris in praesentia dominorum consulum ut Christopheri Okonski et Hoannis Golek, ibidem*, p. 4.

w wyposażeniu kościoła na przestrzeni dość krótkiego okresu (lata 1590-1639), dokumentując jego wygląd i dokonywane w nim inwestycje w latach: 1590, 1598, 1612, 1616 i 1639. Szczegółowość i częstotliwość opisów pozwalają na rekonstrukcję wyglądu wnętrza kościoła, to zaś pozwala bliżej scharakteryzować jego funkcje i znaczenie.

Pomimo że kościół nie wyróżniał się wielkością, jego wyposażenie wskazuje, że był on lokalnym ośrodkiem kultu, który oddziaływał przynajmniej na najbliższe otoczenie i społeczność zamieszkującą poza szpitalem. Spośród elementów wyposażenia zwracają uwagę dwa dzwony, z których jeden był zawieszony we wnętrzu. Z treści inwentarzy wynika, że sygnaturka kościelna, która widoczna jest na rysunku Zygmunta Vogla, była pierwotnie niedużą dzwonnica, mieszczącą dwa niewielkich rozmiarów dzwony, określane jako średnie. Jak wspomniano w inwentarzu Stanisława Żakowica, jeden z nich był mniejszy, drugi większy. Te szczegóły wskazują, że kościół mógł być żywym ośrodkiem życia liturgicznego, zwołującym wiernych na okresowe modlitwy, a przynajmniej informującym ich o upływie czasu sakralnego. Można przypuszczać, że zróżnicowanie wielkości dzwonów służyło wyznaczaniu rytmu czasu różnych praktyk religijnych. Być może miały gromadzić na modlitwie nie tylko społeczność szpitala.

Dzwonnica była także miejscem przechowywania najcenniejszych dokumentów szpitala: zbioru praw i przywilejów instytucji oraz używanych przez prepozytów ksiąg liturgicznych. W świetle inwentarza ksiąg i rękopisów kościoła św. Ducha można scharakteryzować jako miejsce ożywionej aktywności religijnej. Zespół druków i rękopisów ma charakter praktyczny i wskazuje na wysoki poziom życia religijnego, jakie toczyło się w szpitalu. Do zasobu, jakim dysponowali prepozyci kościoła szpitalnego, należała rękopiśmienna Postylla z tekstami kazań na niedziele roku liturgicznego, Psalterz z komentarzem i słownik o nieznannej treści. Pozycje te służyły w praktyce duszpasterskiej, a wyposażenie biblioteki kościoła w kazania i słownik wskazuje na dbałość o merytoryczny poziom nauczania. Prawdopodobnie zbiór książek został powiększony o Psalterz diecezji krakowskiej, który był pierwotnie własnością Jakuba Verginiusa.

Oceniając poziom obsługi duszpasterskiej kościoła szpitalnego, należy wskazać na dość szybkie pojawienie się w miejscowej bibliotece nowych ksiąg liturgicznych, związane ze zmianami wprowadzonymi przez reformy Soboru Trydenckiego. Porównanie inwentarzy księgozbioru wskazuje, że aktualizacji (a zatem i unowocześnienia liturgii) dokonano w latach 1590-1612. W tym czasie ze zbiorów szpitala zostały wycofane dwa mszały diecezji krakowskiej, które zostały wydane przed reformą trydencką. Znika z inwentarzy także *libellus de baptisma*, choć nie wiemy z jakiego po-

wodu. Biblioteka nie uległa jednak zubożeniu. Na miejsce wycofanych druków liturgicznych pojawiło się *Missale parvum romanum* i *Breviarium romanum*. Breviarz nie służył wprawdzie wiernym, jednak jego obecność w miejscowej bibliotece wskazuje na dbałość jej użytkowników o poziom intelektualny duchownych, odpowiedzialnych za organizację życia religijnego w kościele przyszpitalnym. Pojawienie się tekstów zreformowanej liturgii katolickiej w kościele należącym do szpitala wiślickiego pozwala stwierdzić, że był on aktywnym ośrodkiem życia religijnego. Zjawisko wymiany ksiąg liturgicznych na ziemiach Rzeczypospolitej trwało aż do XVIII w. i wielokrotnie musiało być wspierane licznymi nakazami synodalnymi, te zaś nie zawsze były natychmiast realizowane. Jako własność kościoła św. Ducha zachował się wprawdzie mszał podróżny dla diecezji krakowskiej sprzed reformy trydenckiej, był on jednak traktowany przede wszystkim jako miejsce wpisów o charakterze prawnym i kommemoratywnym. Można przypuszczać, że w praktyce nie był on używany, a reforma liturgiczna, za sprawą jego prepozytów, bardzo szybko objęła kościół szpitalny.

Szybkie przystosowywanie się do zmian postulowanych przez reformę soborową można odnotować także na podstawie wyposażenia wnętrza kościoła. Wśród nowych przedmiotów ofiarowanych do kościoła znalazła się srebrna puszka do przechowywania hostii. Zastąpiła ona po 1615 r. dotychczasową – miedzianą. Zmiana ta była zgodna z postulatami kontrreformacyjnej *Epistola pastoralis*, która została wydana przez biskupa krakowskiego Bernarda Maciejowskiego. Za zgodne z zaleceniami reformy liturgicznej należy uznać także zastąpienie srebrnego kielicha mszalnego przez pozłacany. Można sądzić, że zmiany te, podobnie jak wymiana księgozbioru kościelnego, były odzwierciedleniem kultury środowiska kanoników miejscowej kolegiaty, równocześnie prepozytów kościoła św. Ducha.

Na znaczenie kościoła wskazuje także liczba znajdujących się w nim ołtarzy. W 1590 r., oprócz ołtarza głównego, w niewielkim wnętrzu znajdowały się dwa ołtarze boczne wyposażone tak, by można było sprawować przy nich liturgię mszalną. Szczegół ten wskazuje, że oprócz zwyczajowej liturgii w kościele było możliwe także odprawianie mszy wotywnych przy ołtarzach bocznych.

Informacje umieszczone w inwentarzach wskazują, że kościół był ośrodkiem kultu maryjnego. Zapewne był to kult o charakterze lokalnym, który sięgał swymi początkami późnego średniowiecza, a więc czasów fundacji kościoła, i funkcjonował w oparciu o tradycję dawności. Informacje o obrazie mają charakter pośredni. O jego znaczeniu świadczy informacja zapisana w pierwszym inwentarzu z 1598 r., w którym zostało odnotowane, że w wyposażeniu kościoła znajdowały się *vittae duae pro vellanda imaginis Beatae Virginis*¹¹. Chodzi prawdopodobnie o zasłony, które należały

¹¹ *Missale pro itinerantibus...*, p. 108.

do obrazu. We wnętrzu kościoła znajdował się zatem obraz, który uważano za szczególnie cenny, zasłaniając go zasłoną lub dwiema zasłonami. Brak dokumentów nie pozwala na określenie jego charakteru, ani też specyfiki kultu, można jedynie przypuszczać, że obraz ten był umieszczony w jednym z ołtarzy kościoła.

Kościół pełnił funkcję lokalnego ośrodka kultu, na co wskazuje także obecność relikwii przechowywanych w skarbcu kościoła, zwyczajowo pochodzących z pobożnych legatów. W kościele św. Ducha przechowywane były relikwie, które w XVII w. znajdowały się już w jednym pacyfikale. Jest możliwe, że były one gromadzone stopniowo, a następnie zostały umieszczone razem ze względów praktycznych. Niezależnie od specyfiki ich przechowywania, sama ich obecność wskazuje na aktywność środowiska zamożnych donatorów, którzy ofiarowali je kościołowi, zapewne z nadzieją uzyskania łask w wyniku liturgii odprawianej w kościele szpitalnym. Możliwe jest, że zgodnie ze średniowieczną tradycją kościół św. Ducha był miejscem lokalnych pielgrzymek lub celem indywidualnych praktyk religijnych również przedstawicieli elit społeczeństwa, którzy byli dostatecznie zamożni, by przekazać relikwie na własność kościoła.

Informacje o nowych ruchomościach kościoła wskazują, że był on obiektem, w którym u schyłku XVI i w 1. poł. XVII w. dokonywano ciągłych inwestycji. Porównanie inwentarzy wskazuje, że były to przede wszystkim drobne legaty, a aktywność darczyńców przejawiała się w fundowaniu niewielkich tekstyliów, które służyły praktyce liturgicznej i wzbogacały oprawę plastyczną wnętrza. Między 1598 a 1616 r. liczba przedmiotów kultu religijnego wzrosła o połowę: z 86 do 137 sztuk. Charakter i liczba nabytków był więc raczej związany z aktywnością religijną środowiska, które wywodziło się spoza społeczności pensjonariuszy szpitala. Kościół w tym okresie był wyposażany w ornaty, ręczniki do wycierania rąk w czasie liturgii (7 nowych), przykrycia na ołtarze (1 nowe), chusty do przesłaniania krzyża (10 nowych), korporały (8 nowych), puryfikatoria i palle (5 nowych). Jak wskazuje zestawienie nabytków były to przede wszystkim tkaniny o niewielkich rozmiarach, zapewne niezbyt drogie, a przekazywane na własność kościoła w stosunkowo dużych ilościach. Świadczą one raczej o zainteresowaniu fundatorów wzbogacaniem oprawy liturgii. Kościół charakteryzował się więc nie tyle szczególnie bogatą plastyczną oprawą, co raczej dużą ilością przedmiotów ofiarowywanych na cele kultu. Dary te miały zapewne charakter ofiar wotywnych od mniej zamożnych darczyńców. Oprócz drobnych donacji, w kościele sporadycznie po-

jawiały się także i bogatsze dary. Wyposażenie kościoła zostało wzbogacone o pięć nowych antependiów, w tym dwa pozłacane, kurdybanowe. Te ostatnie zostały zakupione z legatu Łukasza Płazy spod Wisłicy, który na ten cel ofiarował kościołowi cztery pszczele ule. Był więc człowiekiem zamożnym, a wartość daru skłania do przypuszczenia, że intencja także miała charakter wyjątkowy. Wartość daru jest pewną przesłanką do stwierdzenia, że kościół był miejscem kultu, jako miejsce doświadczania szczególnych łask. W tym okresie z daru Małgorzaty Balcerowej, obywatelki wiślickiej, kościół otrzymał komplet szat liturgicznych, na który składały się: biały ornat jedwabny ze stułą i manipularz. Na tle innych darów są to jednak przykłady wyjątkowe. Cechy nowych przedmiotów, które napływały do kościoła u schyłku XVI i w pierwszych dekadach XVII w., wskazują, że gromadził on społeczność o niezbyt wysokim statusie majątkowym; z szybkiego wzrostu liczby przedmiotów kultu wnosić jednak można, że miejsce miało charakter ośrodka kultu religijnego.

Porównanie inwentarzy wskazuje, że także stałe wyposażenie kościoła było wymieniane na coraz cenniejsze. Wzrost wartości wyposażenia wynikał z ustroju kościoła, którym opiekowała się rada miejska. Z jej inicjatywy, najpóźniej w 1598 r., zostały ufundowane: srebrna patena i srebrny, pozłacany kielich mszalny. Równocześnie o wyposażenie kościoła dbali sami jego prepozyci. Jakub Verginius przekazał biały welon, a w 1650 r. w wyposażeniu kościoła znalazł się adamaszkowy biały ornat z fundacji kolejnego prepozyta szpitalnego, Marcina Mazurkiewicza. Z inwentarza Stanisława Żakowica wiemy o parze nowych, miedzianych świeczników, które zostały zakupione między 1596 a 1616 r. (zapewne z funduszy kościelnych). Zostały one umieszczone w ołtarzu głównym, zastępując świeczniki cynowe. Te ostatnie zaś przeniesiono do ołtarza bocznego na miejsce drewnianych. Obserwujemy więc w tym okresie szybkie zmiany w wartości wyposażenia ołtarzy.

Na szczególne znaczenie kościoła przyszpitalnego rzuca pewne światło wymieniony w pierwszym inwentarzu *altare portatile cum marmore nigro* – przenośny, konsekrowany kamień ołtarzowy, który służyć mógł do odprawiania liturgii mszalnej poza kościołem. W tradycji średniowiecznej (w XV w.) wykształcił się obyczaj indywidualnego prawa odprawiania liturgii mszalnej, co ze względu na ponoszone opłaty za zezwolenie na korzystanie z niego, było elementem prestiżu kapłana¹². W XVI w. jego wykorzystywanie w szpitalu było uzasadnione koniecznością odprawiania liturgii w salach szpitalnych przy osobach obłożnie chorych. W krakowskim szpitalu św. Ducha był on

¹² J. SKIERSKA, *Obowiązek mszalny w średniowiecznej Polsce*, Warszawa 2003, p. 153.

używany przez miejscowego spowiednika, odprawiającego msze dla tych pensjonariuszy, którzy nie mogli być obecni w kościele¹³.

Pewne światło na znaczenie kościoła św. Ducha rzucają także teksty modlitw i formularze mszalne, jakie były wpisywane w XVI i XVII w. w ten sam mszał podróżny, w którym zostały zapisane inwentarze ruchomości kościoła. Obok typowych tekstów związanych tematycznie z posługą duszpasterską, w środowisku szpitalnym zapisano modlitwy, które odnosiły się do aktualnej sytuacji politycznej. Wśród nich znalazł się m.in. tekst liturgii mszalnej okresu bezkrólestwa *Tempore interregni pro concordia in eligendo novo rege*. Praktykowanie przez społeczność szpitala form pobożności, które były związane z aktualną problematyką życia politycznego w okresie nowożytnym, nie było zjawiskiem niezwykłym. Rozporządzenie biskupa przemyskiego, Macieja Pstrokońskiego, z 1603 r. nakazywało, aby we wszystkich przytułkach diecezji, ich mieszkańcy uczestniczyli we mszy, odmawiając każdego wieczoru litanie i suplikacje o pomyślność Rzeczypospolitej¹⁴. W duchackim szpitalu w Krakowie jego pensjonariusze modlili się w intencji pokoju na świecie, w intencji króla i rządzących krajem i o jedność wiary¹⁵. W szpitalnym kościele w Wiślicy treści modlitw mają jednak charakter wyjątkowy. Ich analiza wskazuje, że odnosiły się nie tylko do bieżących, budzących niepokój społeczny wydarzeń politycznych, ale prezentowały niezwykle spójny program polityczny, który dotyczył elekcji królewskiej i sporu o koncepcję władzy¹⁶. Obecność takich treści liturgii wśród tekstów wykorzystywanych w codziennym życiu religijnym szpitala świadczy, że kościół św. Ducha był nie tylko miejscem realizacji form religijności społecznej, ale także miejscem manifestowania ideologii politycznej, przynajmniej u schyłku XVI w.

Treść inwentarzy wskazuje, że kościół szpitalny w Wiślicy, zapewne dzięki środowisku kanoników wiślickich, wyróżniał się u schyłku XVI i w 1. poł. XVII w. pod względem praktyki liturgicznej. Jak świadczą legaty na rzecz kościoła, pełnił on funkcję ośrodka religijnego, ku któremu zwracali się okoliczni mieszkańcy. Takie znaczenie tego miejsca jest przyczynkiem do wyjaśnienia specyfiki przy-

kościelnego cmentarza, na którą w swoich badaniach zwróciła uwagę Joanna Kalaga. Wyposażenie szpitalnego kościoła w relikwie i obecność obrazu maryjnego chronionego przez zasłony pozwala przypuszczać, że także miejscowy cmentarz mógł być miejscem atrakcyjnym nie tylko dla stałych pensjonariuszy szpitala. W dotychczasowych badaniach zwracały uwagę pochówki dziecięce, m.in. uzasadnione jest przypuszczenie, że oprócz grobu nr 11, w którym zachował się szkielet dziecięcy, mogły istnieć także inne¹⁷. Do pewnego stopnia hipotezę tę potwierdza istnienie w bibliotece kościoła *libellus de baptismo infantium*¹⁸. Istnienie grobów dziecięcych znajduje uzasadnienie w specyfice szpitala. W XVI w. w szpitalu utrzymywano sześcioro dzieci¹⁹, mógł więc on pełnić do pewnego czasu funkcje przytułku dla podrzutków. Niewielka ilość informacji o pochówkach osób dorosłych nie pozwala na zbyt dokładną ich interpretację. Wśród zachowanych pozostałości cmentarza zachowały się jednak okucia trumienne i stosunkowo bogate, jak na realia szpitalne, wyposażenie niektórych grobów. Na drugą fazę cmentarzyska przykościelnego datowane są cztery groby (nr 13, 15, 16, 17). Dwa z nich zawierały pozostałości trumien, w odniesieniu do grobu nr 15 brak jest danych. W dwu grobach zachowały się czepki, w jednym zaś gliniane paciorki, które zostały zidentyfikowane jako pozostałości różańca²⁰. Fragmenty drewna w grobie nr 13 pozwalają określić trumny jako płaskie, prostokątne skrzynie, zbijane gwoździami²¹. Za nietypowy dla cmentarza szpitalnego należy uznać fakt, że „pochówki złożone bezpośrednio na dnie jamy grobowej należą do rzadkości. Przeważają groby z trumnami”²². Wyposażenie pochówków jest typowe, jednak za wymagającą wyjaśnienia należy uznać obecność trumien na cmentarzu szpitalnym. Zwraca bowiem uwagę fakt, że badania na cmentarzu przy szpitalu św. Ducha w Sandomierzu nie wykazały ich tam istnienia. Także w świetle zaleceń wizytacyjnych biskupa krakowskiego, Jana Lipskiego, z 1738 r., brak trumien można uznać za cechę pochówków szpitalnych. Zgodnie z rozporządzeniem w krakowskim szpitalu św. Ducha, ciała jego pensjonariuszy miały być grzebane bez trumny, owinięte jedynie, aby zachować wymogi higieny, w całun pogrzebowy²³. W tym kontekście

¹³ K. ANTOSIEWICZ, *Opieka w krakowskim szpitalu św. Ducha (1220 – 1741)*, Roczniki Humanistyczne 26, fasc. 2, 1978, p. 59.

¹⁴ S. ZYCH, *Szpital ubogich przy kościele parafialnym w Zabieszowie w latach ok. 1619 – 1639*, Kolbuszowa 2002, p. 214.

¹⁵ K. ANTOSIEWICZ, *Opieka w krakowskim szpitalu św. Ducha...*, p. 77.

¹⁶ A. KLUBIŃSKI, „*Tempore interregni pro concordia in eligendo novo rege*”. Koncepcja uczestnictwa wiernych w ofercie mszalnej okresu bezkrólestwa w Rzeczypospolitej w 2 poł. XVI wieku, *Colloquia Theologica Adalbertina* XV, Biblica, Patristica et

Historica 5, 2004, p. 29-42.

¹⁷ J. KALAGA, *Cmentarzysko przy kościele św. Ducha...*, p. 121.

¹⁸ *Missale pro itinerantibus...*, p. 10.

¹⁹ J. KALAGA, *Cmentarzysko przy kościele św. Ducha...*, p. 126.

²⁰ *ibidem*, p. 123-124.

²¹ *ibidem*, p. 124.

²² *ibidem*, p. 124.

²³ K. ANTOSIEWICZ, *Opieka w krakowskim szpitalu św. Ducha...*, p. 77.

przedmioty znalezione w grobach, podobnie jak ślady trumien oraz gwoździe, wskazują, że cmentarz wiślicki mógł pełnić także swoje funkcje w odniesieniu do osób, które nie będąc podopiecznymi szpitala, chciały jednak spoczywać w pobliżu kościoła. Jako drugi z powodów można wskazać stan zagrożenia epidemią, kiedy w mieście lub na okolicznych terenach brakowało miejsc grzebalnych. Zatem cmen-

tarz mógł służyć także w tych nielicznych przypadkach. Usytuowanie cmentarza poza murami zapewniało mieszkańcom Wiślicy bezpieczeństwo sanitarne, ale było to równocześnie miejsce o wysokim prestiżu – zarówno ze względu na cechy życia religijnego, obecność czczzonego obrazu maryjnego i opiekę duszpasterską, sprawowaną przez przedstawicieli miejscowej elity duchownych.

ANDRZEJ KLUBIŃSKI (*PAN, ARCHIVE IN WARSAW*)

THE HOLY GHOST HOSPITAL CHURCH IN WIŚLICA IN THE LIGHT OF PROBATE INVENTORIES FROM 1590-1639

SUMMARY

The development of churches and chapels attached to medieval and early modern hospitals was in answer to many different social needs. While medieval and early modern religious practice made it necessary to provide spiritual care to inmates of hospices and a place where religious duties would be performed, they also had other functions. Hospital churches were the place which served the local community and were endowed by its members with legacies made to obtain support in the prayers of the inmates. A hospital church would not necessarily remain outside the mainstream of social life and limit its activity only to the life of the hospital institution.

The Holy Ghost hospital church of Wiślica was a typical medieval religious institution. Its continued existence until early 19th century, its building was dismantled in 1822. The church owed its special position in the hierarchy of the town's institutions to its administrators. The town council took part in administering the establishment and the church was traditionally in care of canons of the collegiate church of Wiślica. As such it had ties to two elevated circles of the community and enjoyed considerable prestige.

Our current level of knowledge of the hospital and church is rather modest. The building is known at present only from a late 18th century drawing. With written sources similarly limited, past analyses based mainly on archaeological studies the scope of which was too limited to allow a fuller interpretation.

A recently discovered source on the church are handwritten notes in *Missale pro itinerantibus* which, starting from the 16th century, was property of the Holy Ghost hospital church. In them we find a substantial amount of detailed information on liturgical duties of the church and on its movables. The notes have the form of three probate inventories written by the provosts of the Holy Ghost church between 1590 and 1639.

The earliest inventory was drawn up in 1598 by Jakub Verginius, canon of Wiślica, provost of the Holy Ghost hospital church. It lists in an orderly fashion the furnishings of the church and its liturgical duties towards

the donors. The next inventory, written in 1612, is by Stanisław Żakowic, successor of Verginius, who drew it up on the day of coming into office as provost. This inventory includes a list of movable property of the church and its current religious obligations. The third inventory was drawn up in 1639 by Marcin Mazurkiewicz of "Pierzchała" coat of arms, the next church provost.

The three inventories record changes which took place in the furnishings of the church over a relatively brief period between 1590 and 1639, documenting its appearance and investments of 1590, 1598, 1612, 1616 and 1639. The degree of detail and frequency of the entries make it possible to reconstruct the interior of the church and, as a next step, specify its functions and significance. The comparison of the inventories shows that over time the regular furnishings of the church were replaced by increasingly valuable items. The church would have profited from being administered by the town council. Late in the 16th and during the first half of the 17th c. the institution, most likely thanks to the canons of Wiślica, was outstanding also in terms of liturgical practice.

The significance of the Holy Ghost church provides certain insight on the status of its churchyard. The furnishing of the hospital church with holy relics and the fact that the church was a shrine of a venerated image of Holy Mary suggests that the local churchyard may also have been used more widely than just by the regular inmates of the hospital. Researchers noted in the past a number of burials of children. During the 16th century six children had been living in the institution; this suggests that the hospital may have also been a house for foundlings. Information on adult burials is too scant for their fuller interpretation. The location of the cemetery outside the city walls ensured sanitary safety to the inhabitants of Wiślica but did not detract from high prestige enjoyed by the institution itself – both by reason of religious life, by it being the place of residence of a venerated image of Holy Mary and religious service given by the respected members of the church circles.